

SUMBANGAN IBN KHALDŪN DALAM PEMIKIRAN EKONOMI ISLAM DAN RELEVENSINYA DENGAN PERMASALAHAN EKONOMI SEMASA

Oleh:
Joni Tamkin b. Borhan

Abstract

This article discusses critically the contribution of Ibn Khaldūn, one of the strongest personalities of Arabo-Muslim culture, to Islamic economic thoughts and its relevance to the contemporary problems of modern economics. The topics that will be discussed include a short biography of Ibn Khaldūn, economic philosophy, theories of production, division of labour and exchange, theory of market system and market regulation, theories of value, money and prices, theory of distribution, public finance, theory of growth and business cycles, theory of macroeconomics and the role of government in economic activity, and theory of international trade.

1. Riwayat Hidup Ringkas¹

Ibn Khaldūn, Walī al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān b. Muḥammad b.

¹ Ibn Khaldūn, *al-Ta’rīf bi Ibn Khaldūn wa Rihlatuhu Sharqan wa Gharban*, ed. Muḥammad b. Tawīt al-Tanjī, Vol. I, Qaḥerah, 1370/1951. Penulisan ini seterusnya akan dirujuk sebagai “*Ta’rīf*”. Autobiografinya Ibn Khaldūn juga diterbitkan dalam bukunya yang

Muhammad b. Abū Bakar Muhammad b. al-Ḥasan (732-784H. / 1332-1406M.), salah seorang personaliti yang terkenal dalam sejarah kebudayaan Arab-Muslim, dilahirkan di Tunis pada 1 Ramadan 732H. bersamaan 27 Mei 1332M,² hampir 70 tahun selepas kematian Ibn Taymiyyah. Keluarganya berasal dari keturunan Arab Hadramawt³ yang menetap beberapa generasi di Serville, Itali dan Sepanyol, dan akhirnya berpindah menetap di Afrika Utara semasa pemerintahan Hafsīd Abū Zakariyyā (625-647H. / 1228-1248M.), pemerintah Tunis waktu itu. Beliau dilahirkan dalam keluarga yang berpengaruh dan berpendidikan tinggi. Beberapa orang dari datuknya telah memegang beberapa jawatan tinggi dalam kerajaan Tunisia. Umpamanya, moyangnya, Abū Bakr Muhammad b. al-Ḥasan yang menulis sebuah risalah yang berjudul *Ādab al-Khaṭīb* memegang jawatan menteri kewangan semasa pemerintahan Abū Ishāq (678-681H. / 1279-1283M.).⁴ Anaknyanya yang bernama Muhammad juga pernah memegang beberapa jawatan rasmi dalam kerajaan sama ada di Bougie atau di Tunis. Beliau meninggal dunia pada tahun 737H. / 1337M. Setelah tidak terlibat dalam arena politik negara selepas kejatuhan Ibn al-Lihyānī (711-717H. / 1311-1317M.). Anak Muhammad yang juga ayah Ibn Khaldūn, Muhammad, tidak terlibat dengan politik dan pentadbiran negara dan menumpukan kehidupannya kepada pengkajian fiqh, falsafah dan syair sehingga

---

berjudul *Tārīkh al-'Allāmah Ibn Khaldūn: Kitāb al-'Ibar wa Dīwān al-Mubtadā' wa al-Khabār fī Ayyām al-'Arab wa al-'Ajam wa al-Barbar wa Man 'Asruhum min Daw'* al-Sulṭān al-Akhbār, Vol. VII, Dār al-Kitāb al-Lubnānī, 1961. Buku hasil tulisan Ibn Khaldūn edisi Lubnan ini akan dirujuk seterusnya sebagai "*Ibar*". Jilid pertama penulisan ini mengandungi kitab *al-Muqaddimah* atau *The Prolegomena*. Lihat juga "*Ibn Khaldūn*" dalam *The Encyclopaedia of Britannica*, Vol. IX, Chicago, 1974, hal. 147-147; "*Ibn Khaldūn*" dalam *Collier's Encyclopedia*, Vol. XII, London dan New York, 1976, hal. 454; "*Ibn Khaldūn*" dalam *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. IV, London, 1967, hal. 107-109; "*Ibn Khaldūn*" dalam *Chamber's Encyclopaedia*, Vol. VII, London, hal. 349-350.

² *Ta'rif*, hal. 809.

³ *Ibar*, hal. 795-796.

⁴ "Ibn Khaldūn", *The Islamic Review*, November, 1964, hal. 36-37.

dapat menguasai dengan baik kesemua ilmu-ilmu tersebut.⁵

Semenjak kecil, Ibn Khaldūn mendapat pendidikan dalam pelbagai ilmu Islam seperti al-Qur'an, al-Hadith, perundangan Islam, kesusasteraan,⁶ falsafah, bahasa, mantik dan logik sehingga menjadikan beliau seorang cendekiawan yang agung.⁷ Antara gurunya ialah Muhammad Ibrāhīm al-Abilī, Abū 'Abd Allāh al-Jayyānī, 'Abd Allāh Muhammad b. 'Abd al-Salām.⁸ Tidak seperti bapanya yang tidak mahu melibatkan diri dalam politik dan pentadbiran negara, beliau melibatkan diri dalam bidang pendidikan, pengajaran dan politik pentadbiran negara. Karier politiknya bermula ketika beliau berumur 20 tahun apabila beliau dilantik sebagai setiausaha diraja⁹ semasa pemerintahan Sultan Abū Ishāq yang memerintah Tunis pada tahun 751H / 1352M. Ibn Khaldūn juga telah pernah memegang pelbagai jawatan dalam pentadbiran negara seperti menteri, diplomat, jenderal dan qadi di bawah pemerintahan beberapa orang sultan iaitu di Tunis, Granada, Algeria, Morocco dan Bougie (Bijjayah) dari tahun 1375 hingga 1378M.¹⁰ Selepas lebih kurang 20 tahun melibatkan diri dalam pemerintahan dan politik, beliau menyisihkan diri di Qal'ah Banī Salamah, sebuah istana di wilayah Oran di Algeria¹¹ dan memulakan penulisan sejarah dunia dan *al-Muqaddimah*

⁵ 'Ibar, hal. 806 - 809; Lihat juga Anwar Ameen al-Mudamgha, *Ibn Khaldūn's Socio-Historical Theory: A Study in the History of Ideas* Thesis Ph.D, Syracus University, 1971, hal. 302-304.

⁶ *Ta'rif*, hal. 246-247; 'Ibar, Vol. VII, hal. 1058-1059; Muhammad Abdullah Enan, *Ibn Khaldun: His Life and Works*, Lahore, 1946, hal. 2-6.

⁷ *Ta'rif*, hal. 66; 'Ibar, Vol. VII, hal. 860; Enan, *op. cit.*, hal. 7.

⁸ Al-Suyūfī, *Kitāb Husn al-Muhādarah fī Akhbār Miṣr wa al-Qahirah*, Vol. I, Qaherah, 1321, hal. 218; al-Sakhāwī, *al-Daw' al-Lāmi' li Ahl al-Qarn al-Tāsi'*, Vol. IV, Beirut, hal. 145; Enan, *op. cit.*, hal. 6-7; al-Mudamgha, *op. cit.*, hal. 305; George S. Firzly, *Ibn Khaldun: A Socio-Economic Study*, Ph.D thesis, University of Utah, USA, 1973, hal. 23-24.

⁹ *Ta'rif*, hal. 56; 'Ibar, VII, hal. 850.

¹⁰ *Ta'rif*, hal. 59-216; 'Ibar, VII, hal. 853-1026; Lihat juga J. F. P. Hopkins, *Medieval Muslim Government in Barbary*, London, 1958, hal. 137-144; Muhsin Mahdi, *Ibn Khaldun's Philosophy of History*, London, 1957.

¹¹ *Ta'rif*, hal. 228-229; 'Ibar, VII, hal. 1039-1040.

(*prolegomena*)¹² adalah volume pertama dari keseluruhan penulisan tersebut.¹³ Pada tahun 1378M. Ibn Khaldūn kembali semula dalam kehidupan masyarakat dan pada tahun 1382M beliau berpindah ke Kaherah dan memulakan karier barunya sebagai ketua qadi dan juga guru sehingga beliau meninggal dunia pada tahun 1406M.¹⁴

Al-Muqaddimah secara literalnya bermaksud pengenalan kepada sejarah dicetuskan oleh perubahan pemikiran dan daya keintelektualan yang hebat. Dalam hal ini A. J. Toynbee seorang ahli sejarah berpendapat, "*Muqaddimah* is the greatest work of its kind that has ever been created by any mind in any time or place".¹⁵

Sumbangan Ibn Khaldūn Dalam Pemikiran Ekonomi

Sumbangan pemikiran Ibn Khaldūn dalam ekonomi banyak dimuatkan dalam hasil karyanya yang agung itu iaitu *al-Muqaddimah* di mana beliau telah membincangkan mengenai teori-teori ekonomi antaranya ialah pengeluaran, pembahagian buruh, pertukaran, nilai, wang dan harga, pengagihan, pasaran dan peraturannya, pertumbuhan ekonomi dan pusingan perniagaan, pertumbuhan penduduk, kewangan negara dan pembiayaan awam, peranan kerajaan dalam ekonomi dan perdagangan antarabangsa. Berikut akan dijelaskan teori-teori ekonomi tersebut dan akan dianalisis samada ianya masih lagi relevan dengan masalah-masalah ekonomi semasa.

2. Falsafah Ekonomi (*Economic Philosophy*)

Ibn Khaldūn telah membincangkan beberapa prinsip dan falsafah

¹² Dalam penulisan ini, rujukan akan dibuat kepada Ibn Khaldun, *The Muqaddimah*, tr. Franz Rosenthal, 3 Vols., New York, 1967 dan seterusnya akan dirujuk sebagai *Muqaddimah*.

¹³ *Ta'rif*, hal. 228-233; *Ibar*, VII, hal. 1039 - 1044.

¹⁴ *Ta'rif*, hal. 244-374; *Ibar*, VII, hal. 1055-1210; Lihat juga M. Talbi, "*Ibn Khaldūn*", *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), Vol. II, hal. 827-828.

¹⁵ *A Study of History*, Vol. III, Oxford, 1935, hal. 322.

ekonomi seperti keadilan (*al-'adl*), bersungguh-sungguh, kerjasama, kesederhanaan dan kesaksamaan.

2.1. Keadilan (*al-'Adl / Justice*)

Berhubung dengan keadilan (*justice*), Ibn Khaldūn telah menekankan bahawa keadilan adalah tulang belakang dan asas kekuatan sesebuah ekonomi. Apabila keadilan tidak dapat dilaksanakan, sesebuah negara akan hancur dan musnah. Menurut beliau, ketidakadilan (*injustice*) tidak sahaja difahami sebagai merampas wang atau harta orang lain tanpa sebarang sebab yang diharuskan, tetapi secara umumnya ia bermaksud sesiapa sahaja yang mengambil harta orang lain atau menggunakan tenaganya secara paksa dan kerahan atau membuat dakwaan palsu terhadap orang lain atau meminta seseorang melakukan sesuatu yang berlawanan dengan Islam, maka ketidakadilan telah berlaku.¹⁷ Beliau mengelaskan ketidakadilan yang paling besar ialah merampas harta orang lain secara tidak sah yang memberi kesan kepada kehidupan isteri, keluarga dan kemuliaan pihak berkenaan.¹⁸ Contoh ketidakadilan yang paling besar yang dikemukakan oleh Ibn Khaldūn ialah memiliki harta orang lain dengan cara yang tidak betul iaitu membeli hartanya dengan harga yang paling murah dan menjual barang-barang kepadanya dengan harga yang paling mahal dengan cara paksaan.¹⁹ Ketidakadilan-ketidakadilan seumpama di atas membawa kepada kejatuhan sesebuah negara dan keruntuhan sesebuah tamadun dengan segera.²⁰ Menurut Ibn Khaldūn, atas sebab-sebab tersebutlah semua bentuk ketidakadilan dilarang oleh Islam.²¹

2.2. Manusia dan Ekonomi (*On Man and Economics*)

Berlainan dengan Jean David C. Boulakia²² yang berpandangan

¹⁷ *Muqaddimah*, Vol. II, hal. 96.

¹⁸ *Ibid.*, hal. 100.

¹⁹ *Ibid.*, hal. 100.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*

²² "Ibn Khaldun: A Fourteenth Century Economist", *Journal of Political Economy*, Vol. 79 (5), 1971, hal. 1105-1118.

bahawa kesemua teori ekonomi yang dikemukakan oleh Ibn Khaldūn tidak mempunyai asas agama dan meletakkan manusia sebagai sekular (*secular*). Pandangan ini ditolak dan tidak dapat diterima kebenarannya kerana ia berdasarkan andaian dan logik akal tanpa membuat analisis yang mendalam terhadap tulisan Ibn Khaldūn tersebut. Berdasarkan analisis mendalam yang dibuat, didapati kesemua teori ekonomi dan idea tentang manusia adalah berdasarkan kepada prinsip-prinsip dan falsafah Islam. Ibn Khaldūn tidak melihat fungsi utama manusia dalam aktiviti perekonomiannya seumpama haiwan ekonomi (*economic animal*) seperti dianggap oleh Boulakia, sebaliknya Ibn Khaldūn menganggap manusia itu sebagai manusia Islam (*Islamic man / homo Islamicus*) yang memerlukan pengetahuan ekonomi untuk memenuhi misinya di atas muka bumi ini. Adalah benar Ibn Khaldūn telah menulis banyak perkara berkenaan “Tamadun dan Manusia” sejagat dilihat sebagai sekular seperti kemakmuran dan kemajuan bidang perniagaan bergantung kepada pengeluaran dan usaha-usaha manusia dalam semua sudut menurut kepentingan mereka dan bermotifkan keuntungan (*profit*),²³ manusia boleh dibezakan daripada kehidupan lain dengan ilmu dan lain-lain kemahiran.²⁴ Adalah juga benar Ibn Khaldūn telah berhujah bahawa setiap sesuatu datangnya dari Allah SWT, tetapi tenaga buruh adalah perlu untuk kehidupan manusia.²⁵ Walau bagaimanapun, Ibn Khaldūn menekankan perlunya manusia menjauhi daripada perbuatan jahat, wajib mengikuti ajaran Islam sebagai model untuk memperbaiki dirinya dan mesti memberikan keutamaan kepada perkara-perkara tentang kehidupan akhirat.²⁶

2.3. Lain-lain Nilai (*Other Values*)

Ibn Khaldūn juga telah membincangkan beberapa nilai yang ditekankan oleh Islam supaya diamalkan dan dilaksanakan dalam

²³ *Muqaddimah*, Vol. II, hal. 93-94.

²⁴ *Ibid.*, Vol. I, hal. 67.

²⁵ *Ibid.*, hal. 274.

²⁶ *Ibid.*, hal. 233.

kehidupan terutamanya oleh pihak pemerintah seperti kesederhanaan (*moderation*). Ini adalah kerana kemewahan dan berlebih-lebihan membawa kerosakan kepada negara. Ibn Khaldūn menulis bahawa orang yang senang lebih perihatin dengan semua jenis kesukaan. Mereka biasa dengan kemewahan, kejayaan dan keseronokan dunia. Lantaran itulah hati mereka diselaputi dengan semua jenis sifat *mazmūmah* dan jahat.²⁷ Kemewahan ini membawa kepada kejatuhan bidang pertanian di bandar-bandar,²⁸ kadar upah buruh menjadi mahal²⁹ dan menyebabkan kerajaan mengenakan cukai secara tidak adil yang boleh membawa kepada kehancuran dan kemunduran sesebuah negara.³⁰ Ibn Khaldūn juga menekankan pentingnya kejujuran (*honesty*) dan menjauhi amalan rasuah kerana semua amalan yang negatif boleh membawa kepada kerosakan.

Nilai lain yang ditekankan oleh Islam seperti “bekerjasama” juga telah diberikan perhatian yang serius oleh Ibn Khaldūn. Allah SWT berfirman yang bermaksud:

“Dan hendaklah kamu bertolong-tolongan untuk membuat kebajikan dan bertaqwa, dan janganlah kamu bertolong-tolongan pada melakukan dosa (maksiat) dan pence-robahan.”³¹

Melalui doktrin ini Ibn Khaldūn memuji etika kerjasama dan organisasi sosial dalam bidang pengeluaran (*production*). Dia menyatakan, “Kuasa seseorang individu tidak memadai kepadanya untuk mendapatkan makanan yang diperlukannya, melalui kerjasama, keperluan beberapa orang, beberapa kali ganda lebih besar daripada keperluan diri mereka boleh dipenuhi”.³² Ibn Khaldūn mengecam amalan sorok (*hoarding*) barangan dan

²⁷ *Ibid.*, hal. 225.

²⁸ *Ibid.*, hal. 125-126.

²⁹ *Ibid.*, Vol. II, hal. 236.

³⁰ *Ibid.*, hal. 80-81.

³¹ Surah al-Mā'idah (5): 2; Lihat juga surah al-Tawbah (9): 11; surah al-Fath (48): 29.

³² *Muqaddimah*, Vol. I, hal. 69.

berhujah bahawa tidak ada keuntungan daripada amalan ini. Hanya kerugian yang diperolehi kerana orang yang melakukan amalan sorok akan didakwa oleh orang ramai yang telah kehilangan harta atau wang mereka.³³

Keinginan untuk membangunkan nilai-nilai etika seperti keadilan, kesederhanaan, kejujuran, kerjasama dan sebagainya yang dicetuskan oleh pemikiran Ibn Khaldūn menjadi asas kepada pembentukan teori-teori ekonominya. Daripada perbincangan di atas dapatlah dikatakan bahawa idea-idea Ibn Khaldūn mengenai prinsip-prinsip falsafah ekonomi Islam adalah bertunjangkan kepada prinsip-prinsip Islam, bukan berasaskan kepada andaian-andaian akal semata-mata.

3. Teori Pengeluaran, Pembahagian Buruh dan Pertukaran³⁴

Ibn Khaldūn mengemukakan teori pengeluaran yang dinyatakan bahawa kehidupan perekonomian sentiasa menghala ke arah pelaksanaan keseimbangan antara penawaran dan permintaan, pengeluaran dengan penggunaan dan upah dengan daya pengeluaran. Menurut beliau pengeluaran adalah berdasarkan kepada faktor buruh dan kerjasama masyarakat. Beliau menganggap buruh adalah faktor terpenting dalam proses pengeluaran walaupun faktor-faktor lain seperti tanah tersedia, tenaga buruh adalah perlu untuk menghasilkan matlamat akhir dengan menggembelingkan lain-lain faktor pengeluaran iaitu tanah dan modal.³⁵ Beliau juga berpendapat bahawa kenaikan yang tetap pada paras harga amat perlu untuk mengekalkan tahap produktiviti. Beliau menyarankan agar masyarakat melakukan penyusunan supaya setiap bidang pekerjaan dilakukan oleh orang yang mahir dan cekap dalam bidang berkenaan sahaja.³⁶ Kesan dari kombinasi

³³ *Ibid.*, Vol. II, hal. 299 - 300.

³⁴ Lihat Ezzat S. El-Alfi, *Production, Distribution and Exchange Ibn Khaldun's Writings*, Ph.D. Thesis, University of Minnesota, 1968.

³⁵ *Muqaddimah*, Vol. I, hal. 69; Vol. II, hal. 272-274; Lihat Juga Sule Ahmad Gusau, "Economic Thoughts of Ibn Khaldun", *Journal of Islamic Economics*, Vol. III (1), (January, 1993), hal. 64-65.

³⁶ *Muqaddimah*, Vol. II, hal. 250.

tenaga buruh, kerjasama, kemahiran dan skill memastikan bahawa “apa yang diperolehi melalui semangat kerjasama sesama manusia boleh memenuhi keperluan mereka lebih daripada yang diusahakan oleh diri mereka sendiri”.³⁷ Keadaan ini boleh mewujudkan lebihan barangan dan barangan itu boleh ditukarkan dengan lain-lain barangan yang dimiliki oleh orang lain atau boleh diekspot ke bandar-bandar lain (luar negara) untuk mendapatkan sejumlah kekayaan.³⁸ Walau bagaimanapun, pertumbuhan ekonomi (*economic growth*) dan pembahagian tenaga buruh adalah bergantung rapat dengan pasaran.³⁹ Dari sini dapatlah dinyatakan bahawa teori pembahagian tenaga buruh, pengkhususan tenaga buruh dan pertukaran yang dikemukakan oleh Ibn Khaldūn seratus tahun lebih awal daripada Adam Smith (1723-190) yang juga mengemukakan teori yang sama.

4. Teori Nilai, Wang dan Harga (*Theory of Value, Money and Price*)

Ibn Khaldūn tidak secara jelas membezakan antara teori nilai diguna (*use value*) dan nilai pertukaran (*exchange value*). Tetapi beliau dengan tegas berhujah bahawa nilai sesuatu barangan adalah bergantung kepada nilai buruh yang terlibat dalam proses pengeluaran. Kata beliau, “manusia memperolehi sedikit keuntungan tanpa melalui usahanya seperti air hujan yang menjadikan ladangnya subur dan lain-lain perkara yang seumpamanya. Walau bagaimanapun, kesemua perkara ini hanya berperanan sebagai agen penyumbang, usaha manusia mesti digembelingkan dengan perkara tersebut...”.⁴⁰ Beliau seterusnya menegaskan bahawa usaha untuk mendapatkan sesuatu perkara bergantung kepada penentuan dari Allah SWT. Setiap sesuatu datangnya dari Allah, tetapi tenaga manusia (buruh) diperlukan untuk mendapatkan setiap keuntungan dan pengumpulan modal.

³⁷ *Ibid.*, Vol. I, hal. 69.

³⁸ *Ibid.*, Vol. II, hal. 238.

³⁹ *Ibid.*, Vol. II, hal. 231-232.

⁴⁰ *Muqaddimah*, Vol. II, hal. 273.

Tanpa tenaga buruh, pulangan dan faedah tidak dapat diperolehi.⁴¹ Di tempat lain Ibn Khaldūn menyatakan:

Semua usaha manusia dan semua tenaga buruh digunakan untuk mendapatkan modal dan keuntungan. Tidak ada jalan lain bagi manusia untuk mendapatkan keuntungan melainkan melalui penggunaan buruh.⁴²

Secara ringkas Ibn Khaldūn mengakui buruh sebagai sumber utama kepada nilai (*value*). Walaupun faktor-faktor lain menyumbang dalam proses mendapatkan modal dan keuntungan, faktor buruh tetap dianggap sebagai faktor terpenting untuk mendapatkan matlamat tersebut. Ibn Khaldūn menegaskan bahawa nilai berbeza dengan wang (*money*) dan tidak ada satu perkara pun termasuk logam-logam yang berharga seperti emas dan perak yang boleh mendatangkan nilai seandainya faktor buruh tidak dimasukkan dalam proses tersebut.⁴³ Semakin banyak tenaga buruh digunakan dalam proses pengeluaran, semakin tinggi nilai sesuatu barangan.⁴⁴ Kata beliau, "Sesuatu tamadun yang besar membuah keuntungan yang besar bukan kerana emas dan perak yang dimiliki, tetapi kerana jumlah buruh yang tersedia".⁴⁵

Daripada penulisan Ibn Khaldūn di atas dapat dibuat dua kesimpulan iaitu, pertama, wang tidak boleh membentuk kekayaan, tetapi yang membentuk harta benar ialah *output*. Kedua, semakin banyak jumlah buruh yang ditawarkan, semakin tinggi tingkat pengeluaran dan kekayaan negara akan menjadi semakin banyak.

Berhubung dengan wang, Ibn Khaldūn mengakui dua fungsi wang dalam ekonomi iaitu, pertama, sebagai alat perantaraan (*a standard of exchange*) dalam pertukaran⁴⁶ dan penyimpan nilai (*a store of value*).⁴⁷ Pandangan ini tidak jauh berbeza dengan konsep

⁴¹ *Ibid.*, hal. 274.

⁴² *Ibid.*, hal. 98.

⁴³ *Ibid.*, hal. 285.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*, hal. 245-246.

⁴⁶ *Ibid.*, hal. 48.

⁴⁷ *Ibid.*, hal. 245-246.

wang zaman moden. Beliau melihat emas dan perak sebagai unit matawang dalam transaksi kerana kedua-duanya mengukur nilai semua modal terkumpul, dan sebagai penyimpan nilai kerana lain-lain benda sentiasa mengalami turun naik harga, sedangkan emas dan perak tidak demikian.⁴⁸

5. Teori Pengagihan (*Theory of Distribution*)

Menurut Ibn Khaldūn harga barangan terdiri daripada tiga elemen utama iaitu gaji/upah, keuntungan dan cukai. Ketiga-tiga elemen ini merupakan pulangan kepada masyarakat; gaji/upah ialah pulangan kepada pengeluar, keuntungan ialah pulangan kepada peniaga dan cukai ialah pulangan kepada kerajaan dan kakitangan awam. Ekoran dari itu, beliau membahagikan ekonomi kepada tiga sektor iaitu sektor pengeluaran, pertukaran dan perkhidmatan awam. Harga ketiga-tiga elemen pulangan ini adalah ditentukan oleh mekanisma permintaan dan penawaran.

Gaji/upah

Menurut Ibn Khaldūn, nilai atau harga sesuatu barangan adalah sama dengan kuantiti buruh yang terlibat dalam pengeluaran barangan berkenaan. Harga buruh adalah asas kepada penentuan harga sesuatu barangan dan harga buruh itu sendiri ditentukan oleh mekanisma permintaan dan penawaran dalam pasaran.⁴⁹

Keuntungan

Menurut Ibn Khaldūn keuntungan adalah hasil daripada perbezaan yang diperolehi oleh peniaga antara harga jualan dan harga belian. Namun begitu perbezaan antara kedua-dua harga itu ditentukan oleh pasaran; melalui kuasa permintaan dan penawaran.⁵⁰ Perdagangan menurut beliau ialah percubaan membuat keuntungan dengan menaikkan jumlah modal iaitu dengan membeli barangan pada harga murah dan menjualnya pada harga mahal.⁵¹ Seterusnya beliau menjelaskan kedua-dua konsep

⁴⁸ *Ibid.*, hal. 274.

⁴⁹ *Ibid.*, II, hal. 242.

⁵⁰ *Ibid.*, hal. 279.

⁵¹ *Ibid.*

perniagaan tersebut iaitu mengubah sesuatu barangan berdasarkan perubahan masa dan tempat. Contoh yang diberikan dalam proses mendapatkan keuntungan dari transaksi perdagangan ialah seperti seseorang yang membeli barangan dagangan pada harga murah, menyimpan barangan itu untuk satu tempoh tertentu dan menjualnya sehingga harganya naik, dan seorang peniaga yang menjual barangan dagangannya ke luar negeri di mana permintaan terhadap barangan itu tinggi.⁵² Kedua-dua contoh itu menjelaskan bahawa perubahan masa iaitu menyimpan barangan untuk satu tempoh tertentu dan perubahan tempat iaitu mengeksport barangan itu ke luar negeri adalah percubaan para peniaga untuk mendapatkan keuntungan. Seterusnya beliau menegaskan bahawa rahsia perniagaan ialah membeli barangan dengan harga murah dan menjualkannya dengan harga mahal.

Cukai

Kadar cukai yang dikenakan adalah berbeza antara seorang dengan seorang yang lain berasaskan kepada kekayaan pemerintah dan rakyat. Meskipun begitu jumlah cukai yang dipungut adalah berdasarkan kepada kuasa permintaan dan penawaran iaitu ditentukan oleh pendapatan rakyat dan kesediaan mereka untuk membayarnya.

Ketiga-tiga elemen pendapatan di atas mempunyai nilai optimumnya. Dalam kes upah, jika kadar upah murah, pasaran akan merudum dan pengeluaran tidak menggalakkan. Sementara jika kadar upah mahal, inflasi akan menekan dan pengeluar kehilangan keinginan untuk terlibat dalam proses pengeluaran.⁵³ Dalam kes untung, apabila keuntungan yang diperolehi oleh para peniaga rendah, mereka akan kehilangan modal yang dilaburkan. Sebaliknya jika keuntungan itu tinggi, para peniaga juga akan kehilangan modal mereka kerana inflasi.⁵⁴ Begitu juga dalam kes cukai, cukai yang tinggi atau rendah akan melemahkan rakyat untuk terlibat dalam sektor-sektor dalam ekonomi.⁵⁵ Namun

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*, hal. 241.

⁵⁴ *Ibid.*, hal 301-302.

⁵⁵ *Ibid.*, hal 81 dan 250.

demikian, kadar optimum ketiga-tiga bentuk pendapatan ini hanya wujud dalam jangka masa pendek. Dalam jangka panjang pusingan aktiviti ekonomi akan berlaku.

6. Teori Sistem Pasaran (*Theory of Market System*)

Walaupun Ibn Khaldūn mengemukakan teori sistem pasaran bebas (*laissez faire*), tetapi kebebasan dalam pasaran tidak dikawal oleh sikap mementingkan diri sendiri, egoism dan lain-lain nilai yang terdapat dalam sistem pasaran kapitalis. Menurut Ibn Khaldūn harga di pasaran ditentukan oleh mekanisma permintaan dan penawaran secara serentak.

Ibn Khaldūn menulis:

“Apabila barangan yang dibawa dari luar itu sedikit jumlahnya serta sukar diperolehi maka harganya akan naik, sebaliknya apabila sumber tempat pembekalan (negara pengeksport) barangan itu berdekatan dan terdapat pula keselamatan dalam sistem pengangkutan, maka akan wujud banyak pembekalan dan pengangkutan barangan. Dengan itu barangan akan didapati berlebihan lalu menurunkan harganya.”⁵⁶

Dalam pengertian ekonomi moden, keadaan di atas akan mengalihkan keluk penawaran ke atas (penawaran menjadi sedikit) dan tanpa ada apa-apa perubahan ke atas permintaan, harga barangan berkenaan akan naik. Sebaliknya jika penawaran menjadi semakin banyak, harga akan menjadi murah.

Berhubung dengan barangan yang secara umumnya dibahagikan kepada tiga jenis iaitu barangan *darūriyyah*, *hājiiyyah* dan *kamāliyyah*, Ibn Khaldūn membahagikannya kepada dua jenis iaitu barangan yang bersifat *darūriyyah* (*necessities*) dan *kamāliyyah* (*luxuries*).

a) *Darūriyyah* ialah barangan yang memenuhi keperluan asas jasmani seperti makanan, tempat tinggal, pakaian, perubatan dan pendidikan. Tanpa barangan ini, hidup akan mengalami kesusahan

⁵⁶ *Ibid.*, Vol. III, hal. 314.

dan kesukaran. Kerana itulah matlamat utama Shari'ah (*maqāṣid al-shari'ah*) ialah perlindungan *maṣlahah ḍarūri*. Dalam hal ini, Ibn Khaldūn menyatakan bahawa semasa sesebuah bandar itu membangun dan penduduknya bertambah, harga barangan keperluan asas akan jatuh, sementara harga barangan mewah akan naik. Begitulah sebaliknya jika sesebuah bandar itu penduduknya sedikit, harga barangan asasi akan mahal dan harga barangan mewah akan jatuh. Ini adalah kerana makanan dan barangan yang berkaitan dengan keperluan asas akan mendapat perhatian yang utama dari penduduk sekitarnya lalu akan meningkatkan pengeluarannya dan harga akan jatuh.⁵⁷

b. Barangan *kamāliyyah* ialah barangan mewah. Ibn Khaldūn berpendapat barangan ini diminta segelintir individu dan ianya ditawarkan dalam kuantiti yang kecil lalu menaikkan harganya. Sebaliknya apabila bandar telah pesat membangun dan penduduknya ramai, permintaan ke atas barangan mewah akan tetap meningkat disebabkan oleh perubahan cita rasa dan taraf kehidupan penduduk dan ini akan meningkatkan harga.⁵⁸ Dengan lain perkataan keluk permintaan barangan mewah ini akan beralih ke atas (permintaan meningkat), tanpa banyak tindakan dari pihak pengeluar (pengeluaran atau penawaran barangan mewah pada kadar yang tetap), lalu menaikkan harga.

Ibn Khaldūn dalam penulisannya mengemukakan tiga faktor yang mempengaruhi tingkat harga di pasaran iaitu;

- i) Permintaan ke atas barangan seperti yang dijelaskan di atas;
- ii) Kos pengeluaran, dan
- iii) Kekayaan atau tahap pendapatan.

Beliau menulis:

“Kos pekerja dan buruh adalah mahal di bandar-bandar yang membangun dan bertamadun. Terdapat tiga faktor yang mempengaruhi perkara ini. Pertama, keperluan yang

⁵⁷ *Ibid.*, Vol. II, hal. 239-240.

⁵⁸ *Ibid.*, Vol. II, hal. 240.

banyak kerana tempat-tempat mewah terdapat di bandar-bandar. Kedua, pekerja-pekerja industri meletakkan nilai yang tinggi pada kebolehan dan skil yang mereka miliki dan buruh tidak perlu bekerja kerana makanan banyak terdapat di bandar. Ketiga, orang ramai memiliki wang yang banyak untuk dibelanjakan dan mereka mempunyai banyak keperluan yang memerlukan khidmat orang lain untuk memenuhi keperluan-keperluan tersebut.”⁵⁹

Meskipun Ibn Khaldūn menghargai sistem pasaran bebas yang dimainkan oleh mekanisma permintaan dan penawaran, beliau juga menjadi penentang yang kuat kepada kebebasan yang melampau di pasaran. Sementara tingkat harga yang terlalu rendah boleh merosakkan pasaran dan memusnahkan kehidupan orang ramai. Harga sesuatu barangan di pasaran yang terlalu rendah boleh mengurangkan jumlah modal, para peniaga tidak boleh memperolehi keuntungan daripada sebarang turun naik harga pasaran dan keuntungan tidak boleh diperolehi meskipun untuk jangka masa panjang. Akhirnya perniagaan tidak akan berjalan dan mereka akan kehilangan modal.⁶⁰ Kesan yang sama juga berlaku kalau harga terlalu tinggi di pasaran. Dalam hal ini Ibn Khaldūn menyarankan supaya harga yang pertengahan dilaksanakan di pasaran dan perubahan segera (pantas) di pasaran boleh menjamin kehidupan dan keuntungan orang ramai.⁶¹

Meskipun Ibn Khaldūn penyokong kuat sistem pasaran bebas, namun beliau mengakui perlunya kerajaan mengawasi pasaran melalui institusi *al-hisbah*.⁶² Institusi ini berfungsi mengawasi pasaran dalam bentuk melakukan penyiasatan terhadap salah laku dan melaksanakan hukuman yang sepatutnya. *Al-Muhtasib* juga mengawasi operasi atau perjalanan pasaran, mencegah tipuan (*fraud*) serta tipuan dalam sukatan dan timbangan.⁶³

⁵⁹ *Ibid.*, hal. 240-241.

⁶⁰ *Ibid.*, hal. 301.

⁶¹ *Ibid.*, hal. 302.

⁶² *Ibid.*, hal. 301.

⁶³ *Ibid.*, hal. 301; Vol. I, hal. 405-406.

Ibn Khaldūn juga menyarankan supaya pihak pemerintah bertanggungjawab menyediakan keperluan asas kepada orang ramai yang memerlukannya seperti orang miskin, orang buta, orang sakit dan sebagainya. Seperti para sarjana Islam yang lain, Ibn Khaldūn menghargai sepenuhnya peranan kerajaan dalam mempengaruhi pasaran untuk menjaga kepentingan masyarakat umum. Oleh yang demikian, cadangan Boulakia yang mengatakan Ibn Khaldūn adalah pejuang kepada sistem pasaran bebas adalah tidak tepat. Sebaliknya, apa yang dilihat di sini ialah Ibn Khaldūn telah memulakan gagasan sistem pasarnya yang dipandu dengan peraturan-peraturan Shari'ah.

7. Teori Kitaran Perniagaan (*Business Cycles*)

Dalam teori kitaran perniagaan terdapat dua teori iaitu teori kitaran penduduk pengeluaran (*theory of population-production cycle*) dan teori kitaran percukaian pengeluaran (*theory of tax-production cycle*). Teori kitaran penduduk pengeluaran dinyatakan oleh Ibn Khaldūn sebagai hubungan antara jumlah penduduk dengan tingkat pengeluaran. Apabila jumlah penduduk ramai maka pengeluaran juga akan meningkat. Kedua-dua faktor itu akan saling menaikkan antara satu sama lain. Menurut beliau, jumlah penduduk yang terlalu ramai akan menyebabkan kepadatan dan kepesatan dalam bandar yang akhirnya akan menyebabkan penyakit dan kebuluran. Keadaan ini akan mengurangkan jumlah penduduk dan tingkat aktiviti perniagaan juga akan menurun sehingga negara dan kerajaan akan pupus sama sekali. Selepas itu muncul pula negara lain yang akan menggantikan negara tersebut.⁶⁴

Sementara teori kitaran percukaian pengeluaran pula ialah teori hubungan antara jumlah penduduk dengan kadar cukai. Menurut Ibn Khaldūn, peningkatan jumlah penduduk menyebabkan kerajaan terpaksa menaikkan kadar cukai hingga ke paras melebihi nilai harta dan mewujudkan cukai-cukai baru. Langkah kerajaan ini menyebabkan orang ramai tidak berminat untuk berniaga dan

⁶⁴ Sule Ahmed Gusau, *op. cit.*, hal. 70; Cf. J. J. Spengler, "Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun", dalam *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 64, The Hague, hal. 293.

akhirnya bidang perniagaan akan ditinggalkan kerana cukai yang tinggi dan keuntungan telah terhakis dan dimusnahkan.⁶⁵

8. Teori Kependudukan (*Theory of Population*)

Menurut Ibn Khaldūn, jumlah penduduk sesebuah negara ditentukan oleh faktor tingkat pengeluaran dan tingkat pengeluaran negara menentukan jumlah penduduk. Penduduk yang ramai memberikan pasaran yang luas kepada barangan keluaran negara dan kes yang sama juga berlaku apabila tingkat pengeluaran tinggi, jumlah penduduk akan bertambah ramai. Kedua-dua faktor ini menurut Ibn Khaldūn saling kait mengait antara satu sama lain.⁶⁶ Kedua-dua faktor di atas menyumbang kepada pembangunan bandar-bandar berbanding dengan kawasan-kawasan kampung. Bandar-bandar akan maju dan penduduknya akan bertambah dari sudut bilangan dan harta kekayaannya. Kawasan-kawasan kampung pula akan mundur. Melihat kepada fenomena ini, penduduk kampung akan berhijrah ke bandar kerana tertarik dengan kadar upah pekerjaan yang mahal dan menarik berbanding dengan upah pekerjaan sektor pertanian di kampung.⁶⁷ Untuk mengelakkan supaya kampung-kampung tidak terus ketinggalan, mundur, terabai dan tidak membangun, Ibn Khaldūn menyarankan kerajaan memberikan pelbagai insentif kepada para petani supaya mereka terus bekerja dalam sektor pertanian dan secara tidak langsung akan memajukan kawasan tersebut. Apabila kawasan itu maju, jumlah penduduk juga akan meningkat seperti di kawasan bandar.⁶⁸ Sebaliknya jika bilangan penduduk terus meningkat tanpa disertai dengan peningkatan jumlah keluaran barangan pertanian, penduduk akan menghadapi kebuluran dan penyakit.⁶⁹

Daripada perbincangan di atas didapati teori kependudukan Ibn Khaldūn mempunyai persamaan dengan teori kependudukan yang diutarakan oleh Malthus (1766-1834), 434 tahun kemudian. Teori

⁶⁵ Sule Ahmed, *op. cit.*, hal. 70-71; Cf. Boulakia, *op. cit.*, hal. 1117.

⁶⁶ *Ibid.*, Vol. II, hal. 274.

⁶⁷ *Ibid.*, hal. 125.

⁶⁸ *Ibid.*, hal. 124.

⁶⁹ *Ibid.*, hal. 125.

itu menjelaskan bahawa apabila sektor pertanian meningkat dengan disertai oleh pertambahan bilangan penduduk, akhirnya pertumbuhan penduduk mengatasi pertumbuhan hasil pertanian, dan ini akan menjadi faktor penyebab kepada kekurangan makanan, merebaknya penyakit berjangkit dan seumpamanya. Walau bagaimanapun terdapat beberapa perbezaan penting antara kedua-duanya dalam kes teori kependudukan itu. Pertama, tidak seperti Malthus, Ibn Khaldūn tidak menjelaskan langkah-langkah pencegahan mengawal jumlah populasi. Kedua, Ibn Khaldūn berpendapat terdapat hubungan antara jumlah penduduk dengan harta kekayaan dan faktor penghijrahan penduduk dari desa ke bandar menyebabkan bilangan penduduk di sesuatu tempat ramai dan meningkat. Ketiga, Malthus dalam teorinya mengemukakan konsep "*niggardliness of nature*" (kekikiran semulajadi) sebagai salah satu sebab kepada pertumbuhan perlahan produktiviti sektor pertanian, sebaliknya Ibn Khaldūn menyatakan penurunan keluaran dalam bidang ini ialah menahan diri daripada memajukan tanah.⁷⁰

9. Teori Pembiayaan Awam (*Public Finance*)

Idea pembiayaan awam Ibn Khaldūn boleh dibahagikan kepada sumber-sumber dan perbelanjaan.

Sumber-sumber Pembiayaan Awam

Ibn Khaldūn mengkategorikan sumber-sumber pembiayaan awam kepada sumber-sumber yang baik dan yang tidak baik (*bad sources*). Sumber-sumber yang baik ialah cukai-cukai yang telah ditentukan oleh Allah dan Rasul-Nya. Antaranya ialah zakat, *al-kharāj* dan *al-jizyah* (*poll-tax*). Cukai-cukai ini dianggap baik kerana mereka merupakan kadar yang kecil daripada harta kekayaan yang tidak menghapuskan insentif daripada yang membayarnya. Menurut Ibn Khaldūn cukai yang rendah membawa kepada pendapatan yang tinggi kepada kerajaan, sementara cukai yang tinggi sebenarnya akan membawa kepada kejatuhan tamadun dan pembangunan. Insentif yang paling baik kepada orang ramai

⁷⁰ *Ibid.*, hal. 125-126.

supaya mereka melibatkan diri dalam bidang perniagaan ialah kadar cukai yang rendah⁷¹ yang berada dalam lingkungan kemampuan pembayar-pembayarnya. Sebaliknya mengenakan kadar cukai yang terlalu rendah iaitu di bawah paras yang ditetapkan oleh Islam akan mengurangkan sumber-sumber pendapatan negara. Begitu juga kadar cukai yang terlalu tinggi yang melebihi paras kemampuan pembayar-pembayarnya boleh membawa kepada kejatuhan aktiviti sektor pertanian, yang akhirnya akan mengurangkan pungutan cukai dan sumber pendapatan negara.⁷² Jelaslah bahawa Ibn Khaldūn menyarankan supaya kadar cukai yang dikenakan kepada orang ramai adalah dalam batasan kemampuan mereka dan dalam lingkungan kadar yang ditetapkan oleh Islam. Kadar cukai yang ekstrim sama ada terlalu tinggi yang menindas atau terlalu rendah akan membawa kejatuhan pendapatan dan tamadun sesebuah negara.

Perbelanjaan

Rasulullah SAW telah menyatakan bahawa pemerintah adalah penjaga kepada rakyat. Berdasarkan kepada Hadith ini, Ibn Khaldūn menyatakan bahawa kerajaan mempunyai peranan yang besar untuk menentukan tahap pengeluaran ekonomi negara. Peranan ini dimainkan melalui polisi-polisi perbelanjaan dan percukaian (*spending and taxation policies*). Sekiranya kerajaan meluaskan perbelanjaannya seperti di bandar-bandar, maka bandar-bandar tersebut akan mengalami kemajuan. Sebaliknya jika tempat-tempat tertentu yang kurang menerima dana perbelanjaan daripada kerajaan seperti di kawasan-kawasan pedalaman atau kampung, maka pembangunan lambat dirasai oleh penduduknya. Situasi ini diumpamakan oleh Ibn Khaldūn seperti sebatang sungai yang mengalir ke satu tempat, tanah-tanah yang dilalui oleh sungai itu akan subur dan dihijai oleh tumbuh-tumbuhan dan rumput-rumpai, sementara tanah-tanah yang jauh daripada sungai itu akan kering dan kontang.⁷³

⁷¹ *Ibid.*, Vol. II, hal. 82.

⁷² *Ibid.*, hal 83-84.

⁷³ *Ibid.*, hal. 251.

Ibn Khaldūn dalam penulisannya menggesa supaya kerajaan terus mengekalkan perbelanjaannya pada paras yang tinggi. Jika perbelanjaan ini dikurangkan, sektor perniagaan dan ekonomi akan merudum kerana kekurangan modal. Pendapatan daripada cukai tanah menurun kerana cukai tanah dan percukaian secara umumnya bergantung kepada aktiviti pertanian, transaksi perdagangan (*commercial transactions*), perniagaan berdaya maju dan permintaan orang ramai terhadap laba dan keuntungan.⁷⁴ Perbelanjaan kerajaan adalah penting kerana ia akan memberi kesan kepada sektor-sektor dalam ekonomi. Jika sekiranya perbelanjaan dan penglibatan kerajaan dalam aktiviti ekonomi jatuh, pasaran dan sektor-sektor lain akan mengalami kesan yang sama, malah pada darjah yang lebih besar lagi.⁷⁵ Adalah penting dinyatakan di sini iaitu meskipun Ibn Khaldūn menggesa kerajaan berbelanja, namun beliau melarang kerajaan bersaing dengan sektor swasta dalam aktiviti perniagaan. Ini adalah untuk mengelakkan supaya sektor swasta yang mempunyai modal yang kecil berbanding dengan kerajaan akan kehabisan modal lalu mereka akan terpaksa keluar daripada pasaran.⁷⁶ Jika situasi ini berlaku, ekonomi negara akan terjejas kerana pihak swasta kurang terlibat dalam aktiviti ekonomi dan perniagaan.

10. Teori Perdagangan Antarabangsa (*Theory of International Trade*)

Islam tidak membenarkan kadar cukai yang terlalu tinggi dikenakan kepada orang ramai. Rasulullah SAW dilaporkan telah menyeru rahmat kepada setiap orang yang memberikan kepada umatnya barang-barang yang mereka tidak miliki. Dalam hal ini, Ibn Khaldūn dianggap sebagai pelopor kepada teori perniagaan bebas dan mengecam larangan-larangan atau sekatan-sekatan kepada aktiviti perniagaan seperti cukai kastam dan tariff dan berhujah bahawa kalau dua perkara itu dilaksanakan, manusia akan

⁷⁴ *Ibid.*, hal. 93.

⁷⁵ *Ibid.*, hal. 93.

⁷⁶ *Ibid.*, hal. 85.

berada pada peringkat kemunduran tamadun.⁷⁷ Sebaliknya Ibn Khaldūn menyokong kepada perniagaan antarabangsa yang bebas, yang memastikan orang ramai mempunyai lebih barangan dagangan dan boleh menjualkannya ke luar negeri untuk memperolehi sejumlah keuntungan.⁷⁸

Menurut Ibn Khaldūn, perniagaan antarabangsa didasarkan kepada perbezaan kemahiran buruh-buruh di bandar-bandar antara satu negara dengan satu negara yang lain, bukannya berdasarkan kepada kekuatan fizikal atau anugerah semulajadi. Ini adalah kerana perniagaan berlaku antara bandar-bandar yang menghasilkan produk-produk yang berlainan dan berlakulah aktiviti pertukaran antara mereka⁷⁹ yang membawa kepada kemakmuran kepada bandar-bandar yang terlibat.⁸⁰ Syarat-syarat perjanjian perniagaan antara negara-negara ditentukan oleh jumlah buruh yang tersedia di negara-negara berkenaan. Negara atau bandar yang besar dan bertamadun tinggi akan berada dalam kedudukan yang baik dalam bidang perdagangan antarabangsa berbanding dengan negara atau bandar-bandar yang kecil. Negara yang kaya iaitu yang mempunyai penduduk yang ramai akan menjual barang-barang pada harga yang mahal berbanding dengan negara-negara yang miskin yang sedikit penduduknya. Dengan lain perkataan, negara-negara yang bertamadun dan ramai bilangan rakyatnya berada dalam kedudukan yang selesa untuk mendapatkan kekayaan dan keuntungan dalam aktiviti perdagangan antarabangsa berbanding dengan negara-negara yang miskin.⁸¹

Kesimpulan

Sumbangan Ibn Khaldūn dalam pemikiran ekonomi Islam sememangnya tidak boleh dinafikan lagi. Beliau telah mendahului teori-teori ekonomi yang dicetuskan oleh para sarjana Barat seperti

⁷⁷ *Muqaddimah*, Vol. II, hal. 82.

⁷⁸ *Ibid.*, hal. 23.

⁷⁹ *Ibid.*, hal. 265.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ *Ibid.*, hal. 236.

Adam Smith, Marx, Alfred Marshall, Malthus dan sebagainya. Ibn Khaldūn telah mendahului mereka beberapa abad sebelum ianya diwujudkan secara resmi di dunia Barat. Umpamanya teori perlunya pengkhususan dan pembahagian kerja dalam aktiviti pengeluaran mempunyai persamaan dengan teori "Bapa Ekonomi Moden" Adam Smith melalui bukunya "*The Wealth of Nations*". Beliau juga telah menyedari kebaikan dan keperluan pembahagian buruh sebelum Smith dan prinsip nilai buruh sebelum Ricardo dan Marx. Beliau adalah sarjana pertama yang mengemukakan pendapat tentang teori perdagangan sebelum Ricardo dan Ohlin. Teori kitaran perniagaannya lebih dahulu dikemukakan sebelum Hicks mengemukakannya. Beliau telah mengketengahkan teori kependudukan sebelum Malthus berbuat demikian dan menekankan perlunya kerajaan terlibat dalam ekonomi lebih dahulu sebelum daripada Keynes. Daripada kenyataan-kenyataan di atas dapatlah dikatakan bahawa sebenarnya Ibn Khaldūn telah menjadi rujukan para sarjana ekonomi Barat dalam melahirkan teori-teori ekonomi mereka. Lantas Boulakia tidak ragu-ragu lagi menyatakan bahawa sepatutnya nama Ibn Khaldūn dicatat sebagai salah seorang daripada pengasas sains ekonomi.